

A TÁRSADALMI MEGÚJULÁS KÉT PÉLDÁJA: W. E. VON KETTELER ÉS HAMVAS BÉLA

BEVEZETÉS

Napjainkban, ahogy az egész modernnek nevezett korban végig, újra és újra előkerül a megújulás gondolata. Az újdonság mindebben ma talán csak annyi, hogy erre a megújulásra egyre „égetőbb” szükség van a fenntarthatatlan emberi magatartás miatt. Arról, hogy a modern kor által hozott változás miért tűnik egyelőre a semmibe vezetőnek, már sok tanulmány született.¹ Az elmúlt évtizedekig az emberiség – a katasztrófák ellenére – még hitt abban, hogy a tudomány segítségével fenntartható módon jobbítható a világ. Mára már világos, hogy az anyagi fenntartható fejlődés csak illúzió. Az emberi lét fenntarthatóságának záloga az ember felelősségtudatának és erkölcsi magatartásának fejlődése. Ketteler és Hamvas korában az alapproblémák ugyanazok voltak, mint ma is, azaz az egyre „hatékonyabb” háborúk, a városok lakóinak egyre növekvő magánya, elidegenedése, továbbá a megtévesztő és pusztító ideológiák megerősödése. Már akkoriban is világos volt, változásra van szükség. Mindezt Glattfelder Gyula püspök világosan fogalmazta meg: *„A katolikus egyház nemcsak legújabbán, amikor már egészen nyilvánvaló a liberális gazdasági rend csődje, szólal fel, nemcsak most emeli fel figyelmeztető szavát, hogy a szabad verseny túlzásba vitelétől, mely az erősebbnek mindent juttat, a gyengébbnek pedig tulajdonképpen semmit sem biztosít, katasztrófális veszedelem alakul ki, hanem már a XIX. évszázad közepétől fogva legnagyobb gondolkozói ajkával szünet nélkül figyelmeztet, hogy törvényekben és intézményekben, az egész gazdasági berendezkedésben, a munkásosztály és munkaadók jogos érdekeinek kiegyenlítésében van a segítő eszköz, mely a veszélyt elhárítja és polgári rendünket a tönkremeneteltől megvédi.”*²

A következőkben a tematikus elemzés helyett két olyan modern kori ember portréját vázoljuk fel, akik irányt mutattak ahhoz, mi lehetne a megújulás hatékony

---

¹ Talán a legpontosabb összefoglalást Romano Guardininek *A hatalom és az Újkor vége* című munkáiban olvashatjuk.

² Martonffy K.: A mai magyar szociálpolitika az 1939. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai, *A korszerű közszolgálat útja* 10., 389. http://mtdaportal.extra.hu/books/martonffy_karoly_a_mai_magyar_szocialpolitika.pdf, letöltve: 2018. július 12.

útja egy olyan korban, amelyben a fenntarthatatlanság már nem csak társadalmi, hanem természeti-környezeti tény is. Igaz ugyan, hogy saját korukban egyikük példájára sem figyelt fel igazán a világ. Valójában azonban sohasem lehet túl későn: von Kettelertől az erkölcs, Hamvastól a felelősség fontosságát tanulhatjuk meg. Mindkettejüktől pedig azt, minden körülmények közt kell, hogy legyen lehetőség az igaz emberi életre.

„KETTELER PÜSPÖK VOLT A PÉLDAKÉPEM”

Az alcímben, idézőjelben szereplő mondat attól a XIII. Leó pápától származik, aki kiadta a katolikus egyház első – és azóta is viszonyítási pontnak számító – szociális enciklikáját, a *Rerum Novarumot*. Mégis, Ketteler püspököt kevesen ismerik, ellentétben a szociális területen szintén aktív Karl Marxszal. Pedig von Ketteler hatása a kereszténydemokrácia megszületésére jelentős volt. Mi lehet a magyarázata annak, hogy a keresztény szociális eszmék háttérbe szorultak a marxi, forradalmi gondolatokkal szemben? Ha végiggondoljuk a 20. század történetét, azt kell látnunk, hogy ennek az időszaknak a gazdaság- és szociálpolitikáját jellemzően nem a kereszténység tanítása határozta meg – legalábbis Európában. Hogy megértsük a helyzetet, a gyökerekig, vagyis a német szociális mozgalom születéséig kell ásnunk.

Életrajzi adatok

Wilhelm Emmanuel von Ketteler 1811-ben, négy évvel Bismarck előtt, Karácsony napján született, egy nemesi, ámde puritán körülmények között élő családba, a németországi Münsterben. Apja katolikus jogász, hivatalnok volt. Ekkoriban még alig volt sejthető, hogy a napóleoni csapatok 1812-ben elfoglalják Moszkvát, majd a győzelmet követően nem sokkal össze is omlik Napóleon birodalma, helyet adva a német–porosz identitás megerősödésének.

A németek csodálták a francia csapatok erejét, s közben a poroszok vezetésével megtanulták, hogyan lehet még a napoleoninál is erősebb sereget és államot szervezni. Lassan lejárt az elöltöltős fegyverek³ kora, egy új, szervezettebb, hatékonyabb, még inkább gépiesített világ épült.

Von Ketteler ebben a világban kezdett „társadalmi mérnökösödéssel”, joggal foglalkozni, miután a jezsuitáktól még kamaszévei alatt megtanulta a bátor megkérdőjelezés, a kételkedés módszertanát. Ez egyébként meglátszott a viszonylag

---

³ Turcsányi Károly – Hegedűs Ernő: A gyalogság szerepe az elöltöltő fegyverek korszakában. *Hadtudományi szemle*, 2014, VII. évf. 3. szám, 70–111.

gyenge érettségi eredményében is. A szabályokat a tizennyolc éves fiú jogi egyetemi tanulmányai alatt sem mindig tartotta kétségbevonhatatlannak. Ennek lett fizikai következménye az, hogy egy párbaj során levágtak az orrából egy darabkát, amit tökéletesen soha sem sikerült visszavarni. De, mint tudjuk, egy német „*Bursche*”-hoz legalább egy arcon viselt sérülés hozzátartozott akkoriban.

Egészen a diákévek végéig von Ketteler és Marx élete kísértetiesen hasonlított egymásra. Ezt követően azonban – a forradalmi bátorságot leszámítva – külön utakon indultak el az ifjak. Az alapvetően lusta Marxszal szemben von Ketteler az állami és a katonai szolgálatban egyaránt kitűnt, karrierje szépen ívelt felfelé, egészen addig, míg megértette: az állam feltétlen és kérdések nélküli szolgálata nem az ő sorsa. Erre az 1837-es események világítottak rá, amikor a porosz állam bebörtönözte az akkori kölni érseket, mert a vegyes házasságok kérdésében nem volt hajlandó a túlnyomóan protestáns poroszokkal kooperálni.

Ekkor erősödött meg von Kettelerben a papi hivatás gondolata, majd végül jelentkezett is az Eichstätt-i szemináriumba. 1844 nyarán szentelték pappá. Szemináriumi évei alatt, Münchenben találkozott a kor másik jelentős, szociálisan aktív keresztény gondolkodójával, Adolf Kolpinggal. Mindketten müncheni éveikben értették meg a társadalomban feszülő szociális kérdések jelentőségét. Ezeket a társadalmi kérdéseket a teológiát oktató tanárok is folyamatosan napirenden tartották. A „*munkáskérdés*” és a „*proletárok kérdése*” ekkor még fej-fej mellett haladt a katolikus egyház és a kommunisták versenyében. Nem szabad azonban elfeledni azt sem, hogy mindeközben a társadalom iparosodásának – és benne a szegénység jelenségének – egy teljesen más, Hegel által megfogalmazott értelmezését tette magáévá a porosz állam. Eszerint az állam olyan közösség lesz majd, amelyben dialektikus úton az egyén, a család (részlegesen altruista) és a polgári társadalom (egyetemesen individualista) fölé emelkedve megvalósítja az egyetemes altruizmust.

Javában folyt tehát az a verseny, amelyben meg kellett találni a megfelelő utat egy olyan új társadalmi helyzetben, amelyet Marx ír le a *Kommunista kiáltványban* a legtalálóbban: a polgári társadalom a „*jámbor rajongás, a lovagi lelkesedés, a nyárspolgári érzelgősség szent borzongását az önző számítás jeges vizébe fojtotta. A személyi méltóságot csereértékké oldotta fel, és az oklevelekben biztosított, nehezen szerzett számtalan szabadság helyébe az egy, lelkiismeretlen kereskedelmi szabadságot iktatta. Egyszóval, a vallási és politikai illúziókba burkolt kizsákmányolás helyébe a nyílt, szemérmetlen, közvetlen, sivár kizsákmányolást állította.*”⁴

---

⁴ Lásd Engels, F. – Marx, K.: *A Kommunista Párt kiáltványa* (<https://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/ch01.htm>, letöltés: 2018. 12. 12.)

A katolikus szociális törekvések

Von Ketteler más úton indult, az ő választ az új társadalmi helyzetre papi jelmondata foglalta össze: *„Mostantól a földön nem lehet más célod, mint a lelkek üdve és az emberek segítése a bajban.”* Ebben a jelmondatban valódi egységbe kerül az idealista lelki és a realista testi aspektus. Amit célul tűzött ki, azt meg is valósította. Még káplánként megszervezte az ingyenes étkezést a szegény gyermekek számára. *„Egy kolduló gyermek a plébániánkon hallatlan szégyen lenne”* – mondta. Az 1846-os éhínség és tifuszbajjárvány idején a saját vagyonát osztotta szét, és maga járt segíteni a betegeken. *„A szegényeknek érezniük kell, hogy van szeretet, amely rájuk is gondol”* – prédikálta, és komolyan is vette mindezt. Az éhezőket nem egyszerűen csak a szavakban bízta Istenre, hanem enni is adott nekik.

1848-tól, a forradalmak idejétől, a *Kommunista kiáltvány* megjelenésétől kezdődően von Ketteler is részesévé vált a politikai életnek, tagja lett az első szabadon választott német nemzetgyűlésnek. Felismerte, hogy Krisztus küldetése és a közösségi élet jól megférhet egymással. Ugyan komoly lehetősége ekkor még nem volt arra, hogy érdemben felszólaljon a nemzetgyűlésben, azonban igyekezett felhívni a figyelmet az oktatás és szakképzés szabadságának fontosságára.

Ha a nemzetgyűlésben nem is, a mainzi katolikus klubban annál nagyobb figyelem irányult a pap szavaira. Adventi prédikációit – amelyeket *„Korunk nagy szociális kérdései”* címmel tartott – a dómban tömegek hallgatták. Az első két prédikáció a javak egyenlő és igazságos elosztásáról szólt, hangsúlyozva az egyéni felelősséget és a társadalmi újraelosztást egyaránt. Egyértelműen kiállt a magántulajdon szükségessége, illetve annak közösségi rendeltetése mellett. A harmadik prédikáció témája az emberek szabadsága volt. Ez a szabadság azonban nem az önzés, hanem az Istengyermekség szabadsága kell, hogy legyen. Isten gyermekeként az Atyára és egymásra egyaránt figyelniük kell. A negyedik prédikációban rávilágított arra, hogy a társadalmi igazságtalanságot az *„igazságos bíró”* fogja majd elítélni, azaz minden tettünknek következménye van. Az ötödik adventi beszédben a Hegel által már felvázolt család, közösség, állam a téma, a prédikációk sorát pedig a szülői, baráti, tanári tekintély és példaképek iránti tiszteletről szóló tanítás zárta.

1848-ban von Kettelernek már teljesen letisztult, egyértelmű világképe volt, amelyik nem csak elméletet, hanem gyakorlatot is jelentett. Ráadásul maga az élet provokálta ki, hogy a szavairól a gyakorlatban ismét példát mutasson. 1849-ben a berlini Szent Hedvig-templomközösség vezetését bízták rá. A porosz protestáns vidéken húszezer katolikus hívő és ötezer katolikus katona tartozott a közösséghez, templomba rendszeresen azonban csak néhány százan jártak. A szociális gondoskodás, a karitás tapasztalata viszont itt is csodákat művelt. A kinevezést követő egy évvel később már akkora lett a közösség, hogy városi körmenetet is szervezett a plébános Berlinben, amire a reformáció óta nem volt példa.

Természetesen a helyi egyház is felfigyelt a tehetséges emberre és eredményeire, így hat évvel pappá szentelése után mainzi püspökké választották. A beiktatásán megígérte, hogy figyelmét továbbra is a szegények felé fordítja. Erre szükség is volt, hiszen – hála a liberális iparosodásnak – a feudális struktúrák szétverése után a mainzi térség reménytelenül elszegényedett, az egyházi vagyonokat felosztották, a szerzetesrendeket szétzavarták. Újra kellett hát szervezni az egyházi életet, a püspök először a papképzésről, majd új, a karitatív feladatokat ellátó szerzetesrendek alapításáról gondoskodott. Von Ketteler szerzetesrendjei közül egyesek mind a mai napig tevékenyek a szociális gondoskodás területén.

A szociális kérdés központjába a munkáskérdést állította. Jól látta, hogy az új világrendben, és különösen is annak vezetésében nem a tőkének, hanem az erkölcsi erőnek kell(ene) diadalmaskodnia. Kolping életrajzírója minderről így ír: „A romlottság ugyanis nemcsak a nagy városok iparos osztályában volt otthonos – más osztályok is letértek a régi rend és jog útjairól. Egy bizonyos, úgynevezett művelt osztály nemcsak a határtalan erkölcstelenségben haladt előre, hanem a hamis tudományosság fegyvereivel is felvértezte magát, hogy istentelen cselekvésmódjának a jog látszatát kölcsönözze. Ez osztály embereinek útjában volt a külső állami rend, hogy ezt szétrombolhassák, előbb a keresztény vallást kellett megtámadniok.”⁵

Pontosan az erkölcsi erő szerepe miatt Ketteler meg volt győződve arról, hogy az állam önmagában képtelen a szociális kérdést megoldani. Szükség van az egyházban testet öltő szeretetre, valamint az egyházi intézményrendszerre egyaránt. A szociális kérdésben az egyháznak autonóm módon kell eljárnia. Hangsúlyozta, hogy az iparban az embert gépként kezelik, és megpróbálják minél olcsóbban „működtetni”. Az egyház viszont az emberben Isten képmását látja. Ez lehet az igazi emberi méltóság alapja és a szociális kérdés megoldása. Erre a megoldásra, az emberi méltóság igazi lényegének felismerésére csak az a közösség képes, amelyik elfogadja és megéli, hogy az ember Isten teremtménye, gyermeke. Nem hagyhatjuk – állította –, hogy az emberek közösségének helyére a pénz közössége lépjen.

„Mit használnak nekünk az alkotmányokban megfogalmazott úgynevezett emberi jogok, amelyekből a munkásnak oly kevés jut addig, amíg a pénz hatalom a szociális emberi jogokat lábbal tapossa?”⁶ A munkásoknak meg kell adni a maguk bérét, a magántulajdon nem csak jog, hanem kötelesség is a másik ember irányában. Mindennek az alapja azonban csak a tiszta erkölcs lehet. Ideális esetben „a munkába fektetett anyagi erő emeli az erkölcsi erőt”.⁷

---

⁵ Schaeffer Sebestyén: *Kolping, Adolf életrajza*. Hasonmás kiadás, Vác, 2006. 223.

⁶ <http://downloads.bistummainz.de/22/2169/1/11404413888691629118.pdf>

⁷ Schaeffer, 109.

Ma bármennyire hihetetlennek tűnik is, von Ketteler tevékenysége egyáltalán nem maradt hatástalan, hanem egyre többen lettek tagjai a katolikus munkásmozgalomnak. Létrejötték a szegények érdekét ténylegesen érvényesítő katolikus szakszervezetek, az egyház szóval és tettekkel (illetve pénzzel) támogatta a betegbiztosítókat, kórházakat, iskolákat. Kellő bátorsággal foglalt állást a püspök a gyermekmunka ellen, a munkaidő korlátozása vagy éppen a pihenőnapok érdekében. Különös hangsúlyt fektetett a munkavédelem megerősítésére, az üzemi balesetek utáni kártérítés szükségességére. A püspöki konferencia előtt egyértelművé tette: a szociális kérdés a hitletéteményhez tartozik, a hitből pedig szociális (politikai) kötelezettségek fakadnak. Az embert nem a tőke, hanem a társadalmi igazságosság viszi az üdvösség felé.

A katolikus szociális mozgalmak lendületét két történelmi esemény törte meg. A Habsburgok 1866-os, königrázi veresége után egyértelművé vált a porosz elsőbbség és a jól szervezett katonai állam diadala a német katolicizmussal szemben. A hátultöltő fegyverek, a tüzérség és az ipar fejlődése egy új korszakot vetített előre. Ennek az új korszaknak fontos ideológiai hátere volt a Kulturkampf. A szigorú protestáns gondolkodásmód erősödése azonban nem az egyetlen problémája volt a katolicizmusnak. Legalább ekkora nehézséget okozott, hogy az I. Vatikáni Zsinat a kor égető kérdései helyett prioritásként olyan kérdéssel foglalkozott, mint a pápai tévedhetetlenség dogmája. Itt jegyezzük meg, hogy ezen a kérdésen futott zátonyra a kiváló gondolkodó, Franz Brentano papi hivatása is. Szerencsére von Ketteler nagyobb türelemmel és alázattal volt képes küzdeni az igazságért.

Von Ketteler módszeresen próbálta összeegyeztetni a német szempontból idejétmúltnak tűnő pápai politikai elméleteket és az új társadalmi kihívásokat. Miközben az 1867-ben meghirdetett és 1869-ben megnyitott I. Vatikáni Zsinatra utazott, elolvasta a frissen megjelent *A tőkét*, és közben biztossá vált abban, hogy a régi mechanizmusok már nem fognak működni. Tudta, hogy a tévedhetetlenség dogmája irritálja az amúgy is nem túl kereszténybarát porosz államot, ráadásul nem is szolgálja a szegények ügyét, mégis mindent megtett annak érdekében, hogy az egyház engedelmes gyermeke maradjon. Ketteler a zsinat kezdete előtt személyesen próbálta IX. Piusz pápa figyelmét felhívni a kockázatokra. Eredménytelenül. A tévedhetetlenség dogmájáról inkább nem szavazott, semmint szembemenjen a többséggel. Aggályait azonban mindig becsülettel és kellő egyértelműséggel fogalmazta meg. Ezt a nyílt kiállást a pápa is tisztelettel ismerte el később.

A katolikus egyház felső vezetése szempontjából talán túl korán fogalmazta meg a társadalomra vonatkozó meglátásait 1877-ben a Vatikánban „*A pápa és az egyház szerepe a modern világban*” címmel. Ezeket az elveket csak 1891-ben, tizennégy évvel később tette magáévá XIII. Leó a *Rerum Novarum* enciklikájában. Úgy tűnik ekkor már kicsit megkésett a munkások helyzetével, az egyház tanító részvételével és az államra háruló feladatokkal való foglalkozás, hiszen addigra

a kísértet már nem csak bejárta Európát, hanem a lelkek többségébe be is költözött. Von Ketteler ezt már nem érte meg, a római útja úgy megviselte egészségét, hogy abból már nem épült fel, s a hazafelé tartó úton, 1877. július 13-án Burghausenben, a kapucinusok kolostorában meghalt.

Von Ketteler szellemi hagyatéka

Von Ketteler tanait leginkább a munkáskérdésben általa meghatározott hét pontban foglalhatjuk össze. Ezekből a pontokból jól látszik, meg volt arról győződve, hogy az egyháznak van érdemi lehetősége arra, hogy a munkásokat az üdvösség útjára vezesse, a társadalmat élhetőbbé tegye. Ehhez a következő gyakorlati feladatok megvalósítását tekintette elengedhetetlennek:

- Aktívan, lelki és anyagi forrásokkal támogatni kell a munkások szervezeteit és szerveződéseit.
- A papokat úgy kell felkészíteni, hogy érzékenyek legyenek a munkáskérdés iránt. Már a szemináriumi képzés során figyelemmel kell lenni erre a feladatra.
- Azok a lelkipásztorok, akik ipari területeken dolgoznak, legyenek felkészültek arra, hogy a munkások jólétével is törődjenek, azaz mozdítsák elő a lelki életen túl a munkások jogvédelmét és társadalmi szerveződését, továbbá tegyenek meg mindent a szegénység leküzdése érdekében.
- Amit Kolping az iparosoknál elért, ugyanazt el kell érni a gyári munkásoknál is, azaz meg kell szervezni a munkások értékközpontú együttműködését. Ehhez biztosítani kell a kulturális és szellemi fórumokat egyaránt.
- Az egyházmegyékben legyenek olyan tanácsok, amelyekben a lelkipásztorok és a világi keresztények közösen egyeztetnek a munkások aktuális kérdéseiről és a problémák gyakorlati megoldási lehetőségeiről.
- Legyen a keresztény szemléletű munkáskérdésnek elkötelezett sajtója.
- Össz nemzetin szinten legalább éves rendszerességgel a Katolikus Napon kell a munkáskérdésről úgy egyeztetni, hogy a fórumról mindenki tudomást szerezzen.

Von Ketteler elkötelezettsége a szociális kérdésben egyértelmű volt. Ugyan látószólag Marx karrierje határozta meg Európa jövőjét, azonban tudni kell azt is, hogy a korábban nagyon hatékony, a jóléti államot megalapozó, jelenleg identitásválsággal küzdő német keresztényszocialista (kereszténydemokrata) mozgalom alap gondolatait mégiscsak von Ketteler fogalmazta meg először.⁸

---

⁸ <http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/fazekasibolyadiana.htm>

Ketteler hatása abból mérhető le, hogy minden vita ellenére idővel mind a német állami szociális jogalkotás, mind pedig a katolikus szociális tanítás az ő elveit vette alapul. Bismarck kijelentette, hogy Ketteler nélkül nem jutottak volna ennyire messzire a szociális kérdés megoldásában, XIII. Leó pápa pedig többször is hivatkozott a német püspökre. Ezzel együtt álma, az egyházi értékrenden nyugvó együttműködés a szociális területen, nem valósult meg. Az ember teremtményi értékénél végül is fontosabbak lettek a piac vagy az állami ideológiák nem egy esetben diktatórikus szempontjai. Maradandó viszont a hatása abban a tekintetben, hogy egyértelművé tette az egyház aktív politikai részvételének szükségességét. 1871-ben megalakult a német Centrumpárt, amely nagyon gyorsan a második legerősebb frakció lett a Reichstagban a maga hatvanhárom képviselőjével. Ezen képviselők egyike volt Ketteler is. 1874-ben, a Kulturkampf kellős közepén hatalmas jelentősége lett a katolikus összefogásnak, amelynek eredményeként a párt már közel száz mandátumot tudott elhozni a választásokon, a következő évtizedekben pedig a német katolikusok nyolcvan százaléka támogatta a pártot.

Nem lehetetlen tehát az egyház és a politika együttműködése, nem lehetetlen, hogy az egyházban megfogalmazott értékek átjárják a társadalmat, annak ellenére, hogy ez pillanatnyilag a nyugati világban kevésbé jellemző. Ezzel együtt – von Ketteler példáját követve – nem adható fel az igény arra nézve, hogy a társadalomban és a politikában együtt jelenjen meg az igazság, a szabadság és a jog abban az értelemben is, amelyet Krisztus mutatott meg az embereknek.

1831-ben meghalt Hegel. Hogy a dialektika útja merre vezessen, innentől kezdték el egyre élesebben kérdezni. A porosz állam már a szellem legmagasabb szintű szerveződése volna? Vagy tovább kell lépni, és megszüntetni az államot? De még ennél is fontosabb kérdés merült fel: összeegyeztethető a kereszténység a hegeli filozófiával? A hit és az értelem képes egységes keretbe foglalni az egyházat és az államot? Ketteler és valójában Bismarck válasza is igen volt, csak más-más oldalról közelítették meg a dolgot. Ezzel szemben álltak a napjainkat is meghatározó, kommunista forradalmi és liberális nézetek, amelyek – úgy tűnt – győzedelmeskedtek von Ketteler elképzelésével szemben. Ezt a győzelmet, ahelyett, hogy csökkentette volna, csak tovább erősítette az egyházi antimodernista mozgalom.⁹ A forradalmak véres bukása után, a jelenlegi tanácstalan helyzetben ismét ideje lenne von Ketteler nyomdokain haladva bátran elgondolkodni azon, hogy mi lehet a vallás és az állam közös értelmes programja és ennek a programnak az alapjánál a közös erkölcsi értéke.

---

⁹ Kránitz M.: *A keresztény hit kialakulása és védelme*. Szent István Társulat, Budapest, 2018. 98–113.

Von Ketteler jelentősebb művei

Wilhelm Emmanuel von Ketteler: *Szabadság, tekintély és egyház: Korunk nagy-jelentőségű kérdéseinek fejtegetése*. Kalocsa: Malatin-Holomeyer Ny. 1863.

Wilhelm Emmanuel von Ketteler: *A munkások kérdése és a kereszténység*. Eger, Érseki Lyc. Ny. 1864.

Wilhelm Emmanuel von Ketteler: *Igaz-e, hogy a törvény a nyilvános lelkiismeret?* Veszprém: Ramazetter Ny. 1868.

Die großen sozialen Fragen der Gegenwart. Sechs Predigten, gehalten im hohen Dome zu Mainz. Verlag von Franz Kirchheim, Mainz 1849.

Bonifatius Hirtenbrief, 1855. Selbiger führte zu Arthur Müllers Das Lutherfest zu Worms mit besonderer Rücksicht auf die Bonifaciusfeier zu Mainz im Jahre 1855 – Ein Freies Wort. Chr. Limbarth, Wiesbaden 1886. (Digitalisat)

Freiheit, Autorität und Kirche. Erörterungen über die großen Probleme der Gegenwart. Verlag von Franz Kirchheim, Mainz 1862.

Die Arbeiterfrage und das Christentum. Verlag von Franz Kirchheim, Mainz 1864 (212 Seiten; Digitalisat).

Kann ein gläubiger Christ Freimaurer sei? Antwort auf den Herrn Dr. K. Seidel, Privatdozenten der Philosophie in Leipzig. Verlag von Franz Kirchheim, Mainz 1865.

Deutschland nach dem Kriege von 1866. Verlag von Franz Kirchheim, Mainz 1867. (231 Seiten)

Die gegenwärtige Lage des heiligen Vaters. Verlag von Franz Kirchheim, Mainz 1867

Die öffentliche Beschimpfung der katholischen Kirche auf der Bühne. Ein APPELL an Alle, welche Sinn für Gerechtigkeit und Ehre haben und mit ihren katholischen Mitbürgern auf Grund gegenseitiger Achtung in Frieden leben wollen. Verlag von Franz Kirchheim, Mainz 1868.

Die wahren Grundlagen des religiösen Friedens. Eine Antwort auf die von Herrn Prälaten Dr. Zimmermann und der evangelischen Geistlichkeit Hessens erhobene Anschuldigung wegen „Verunglimpfung des evangelischen Glaubens“. Verlag von Franz Kirchheim, Mainz 1868.

Johann Michael Raich (Hrsg.): *Predigten des Hochwürdigsten Herrn Wilhelm Emmanuel Freiherrn v. Ketteler, Bischof von Mainz*. 2 Bände. Franz Kirchheim Verlag, Mainz 1878.

Johann Michael Raich (Hrsg.): *Briefe von und an Wilhelm Emmanuel Freiherrn von Ketteler, Bischof von Mainz*. Franz Kirchheim Verlag, Mainz 1879.

10 Briefe von Wilhelm Emmanuel von Ketteler an Ida Gräfin Hahn-Hahn. 8. Februar 1850 bis 8. Februar 1873. Fritz Reuter Literaturarchiv, Berlin.

Erwin Iserloh (Hrsg.): *Wilhelm Emmanuel Freiherr von Ketteler. Sämtliche Werke und Briefe*. 11 Bände. Mainz 1977–2001.

Erwin Iserloh, Christoph Stoll: *Bischof Ketteler in seinen Schriften*. Mainz 1977. (Szöveggyűjtemény).

HAMVAS BÉLA – ÉS ÉLNI MÉGIS A LEGJOBB

„Egyetlenegy mozzanat döntő: kicsoda ez az ember Isten széke előtt.”¹⁰

Hamvas Béla története alulnézetből mutatja be azt a világot, amelytől von Ketteler óvott minket. De ezen tovább is mutat. Figyelmeztet: a jövő lehet még rosszabb is, ha nem térünk vissza az emberhez, mint örök értékhez. Hogy van-e közös Hamvas Bélában és Kettelerben a történelmi, társadalmi helyzetük különbözősége ellenére? Minden bizonnyal igen. Mindketten egy jobb világot szerettek volna a maguk eszékeivel megvalósítani. Mindketten hittek abban, hogy az élet olyan alapvető érték, amelyért közös felelősségünk van. Hittek abban, hogy a múlt értékeiből kiindulva, azokat megőrizve képesek lehetünk minden reménytelenség ellenére is bekapcsolódni Isten teremtő munkájába. Sokat változott a körülöttünk lévő világ, de a lényeg ugyanaz maradt: megőrizni, megóvni az embert a maga teljességében a jövő számára. Azt az embert, aki Isten széke elé állt, áll és fog állni egészen az idők végezetéig.

Életrajzi adatok

Hamvas Béla sokkal többet adott a világnak, mint amennyit elvett belőle. Fiatalabb korában még azt gondolta, lehet valamije, azonban egy bombatalálat során elpusztult minden vagyontárgya, kézírata. Innentől kezdve Hamvas a halhatatlanságba ugrott.¹¹ Megkapta a Logos-alaktól a könyvet. Felismerte, életében a „*primordialis logost*”. Lerakta az életszentségről szóló tudomány alapjait.

Hamvas Béla – ahogy megjegyzi – a „*kishalálók*” során ment keresztül. Az élet először elvette tőle az akkor még magyar szülőföldjét, Eperjest, ahol 1897. március 23-án látta meg a napvilágot. Aztán megfosztotta attól az eredendő idealizmustól, amellyel az ukrán frontra ment önkéntesként 1916-ban. Szembesült a háború minden borzalmával, lábadozása alatt pedig megismerte a háborút kiváltó ideológiákat: Kantot, Schopenhauert, Nietzschét. Nem kellett sokat várni, a második nagy háború

---

¹⁰ Hamvas Béla: *A háború nagysága és az ember kicsinysége – oroszországi feljegyzések*, 6.

¹¹ Hamvas Béla: *Silentium. Titkos jegyzőkönyv*. Unicornis. Vigilia, Budapest, 1987. 115.

bizonyította, hogy a filozófia zsákutcája véres zsákutca – a kommunizmus, maga Lukács György pedig azt is, hogy ez a zsákutca bizony hosszú is, akár egy életen keresztül is vezethet.

Hamvas Béla magánéletében sem maradt sok minden, ami az anyaghoz kötötte volna. A család – mivel a lelkész, majd tanító apa nem tette le a csehszlovák hűségesküt – a Felvidéket elhagyva „*másik országba*”, Budapestre költözött, a haza csonka haza lett. A házasság sem vált számára romantikus álommá: szép feleségét, Angyal Ilonát, az öröknek gondolt szerelemet már röviddel a házasságkötés után elveszítette, bár még hét éven keresztül, egészen 1935-ig küzdöttek egymás mellett. Második feleségével, Kemény Katalinnal kötött házassága mégis igazi intellektuális partnerséggé vált, gyermek nélkül, gyakran csak kétheti láthatással, hiszen a férj építő feladatát távoli raktárakban látta el. A házasság 1937-től egészen Hamvas Béla haláláig, 1968. november 7-ig tartott.

Azért Hamvas Bélának húsz év szakmai karrier is adatott. A harmincéves, magyar–német szakot majdnem elvégzett (bár ez igazából mindegy is, hiszen tanulmányi igazolásai porrá lesznek a háborúban) fiatalember könyvtárosként helyezkedett el. Ötvenéves koráig a Fővárosi Könyvtárban dolgozott, s ha közben nem lett volna világválság meg háború, akár idillinek is lehetett volna ezt az időszakot tartani. Művei tekintélyes részét ekkor írta. Kerényi Károllyal közösen megalapította a Sziget Kört, amelynek tagja volt többek között Szerb Antal, Németh László, Prohászka Lajos, Kövendi Dénes, Dobrovits Aladár és Molnár Antal. Ez idő tájt több tudományos társaságnak is tagja lett. A háború alatt „*misztikusokat*” fordított, Lao-ce, Jakob Böhme (a cipészmeister), Hérakleitosz, Konfucius, Henoch próféta műveit.

A második világháborúban – már majdnem ötvenévesen – Hamvas Béla katonatisztként szolgált. Háromszor is behívták, katonai tevékenysége kalandosnak bizonyult. Járt az orosz fronton, megszökött a németektől és az oroszoktól egyaránt, megsebesült, eltűnt. De ami igazán lényeges: sok munkaszolgálatos életét mentette meg mindeközben. A háború vége felé az óbudai, Remetehegyi úti családi házukat bombatalálat érte. „*A sötét esztendőben minden földi vagyonomat elvesztettem... Valaki a birtokot levakarta rólam. Bőröm is vele ment, de jó... Effektív létezés csak a birtoklás teljes felszámolása után lehet. Itt kezdődik a valóság*” – írja a *Silentiumban*.

A háború után purgatóriumként következett még két év a könyvtárban és három év a Magyar Kommunista Pártban. És voltak baráti beszélgetések Pán Imrével, Kállai Ernővel, Szepes Máriával, Kotányi Attilával, Kunszt Györggyel, Weöres Sándorral. Ennek a színes, Hamvas rendeltetéséhez mérten túlzóan színes életnek Lukács György vetett véget, aki Hamvas Bélát, mondjuk úgy, dialektikus úton megszüntette. „*Wer jetzt kein Haus hat, baut sich keines mehr.*” Igaz, hogy pontosan ez a megszüntetés őrizte meg és emelte fel az ötven évnél ekkor más idősebb férfit, aki innentől kezdve Szentendrén kertet művelt, persze, nem nagyon sokáig. Bizonyos értelemben olyan volt ez, mintha a Paradicsomba érkezett volna.

Három évig tartott ez az időszak, ekkor születtek a talán legegységesebb és legismertebb művei, mint például a *Karnevál* című regénye.

„Szabadságát kitől kapta a vadszamar, ki oldotta el a puszta szamarának kötelét? Hazául a pusztát néztem ki neki, tanyázó helyéül a sós pusztaságot. Nevet a városi tülekedés láttán, nem hallja a hajcsár hangos kiáltását. A maga módján a hegyekben kutat, és minden csipetnyi kis zöldet megtalál.” Ahogy Jób könyvének 39. fejezete fogalmaz, úgy kapta meg Hamvas Béla is az igazi szabadságot. Persze, mindez nem volt túlságosan egyszerű. Más kertjében kapálni a megélhetésért semmilyen szempontból sem könnyű. Az 1380 forint bevétel a dióból, valamint a mások kertjében végzett munka 2030 forintos bére kevés volt a megélhetéshez.

Mégis, a szellemi élete csak ekkor bontakozott ki igazán. A megtisztulás tüzes útja azonban még mindig nem ért véget. Hamvas kiűzetett a földi paradicsomból először Inotára, aztán Tiszapalkonyára, végül pedig Bokodra gyárépítés céljából, raktárosnak. Tizenhárom súlyos év volt az élethosszig tartó tanulás ideje. Megtanulta, mit jelent az igénytelen, vallástalan proletár, mit jelent aggódni egy kicsi kislány életéért, aki a forró levesbe zuhant, vagy hogy mennyit érnek az olyan okkult tudományok, mint például a marxizmus. „Meg kellett ismernem az életet abban az alakjában, ahogy az a megváltatlanok támolygása, tudva, hogy ugyanakkor és ugyanaz az élet a történet minden pillanatában megismételhetetlenül szakrális.”¹²

Szanszkrit és héber nyelvet tanult ebben az időben. Hatalmas műveltségű ember volt már a raktárosi hivatása előtt is. Ha a mai legjobbak csak az ő tudása (és erkölcsé) felével rendelkeznének, már ők is raktárosok lennének. Utolsó raktáros évében, hatvanhat éves korában ismét – és talán utoljára – megkíséرتi az ördög azzal a csábító ígérettel, hogy művei megjelenhetnek. „– *Hallgatásod már anakronizmus. Béla kicsit habozott. Tudod – mondta – bizonyos divatos szavakat nem fog a tollam. Azt írsz, amit jónak látsz. – Ekkor jelent meg próbacikke az egzisztencializmusról.*”¹³

Az ördögi aknamunka ugyan oda vezetett, hogy a művek mégsem jelenhettek meg, azonban a rossz jóvá vált, hiszen Hamvas kilenc írását fejezte be ebben az időben. Talán nem is lett volna méltó a hatvanas években ennyire tiszta gondolatokat a párt olcsó papírára kinyomtatni. A teljességtől még öt év választotta el. Az öt a betegség száma. Kisnyugdíjasként rendezte kézíratait, befejezte legjelentősebb esszékötetét, a *Patmoszt*. Idős volt már, akárcsak János apostol *Patmosz* szigetén. 1968. november 4-én agyvérzést kapott, három napra alászállt a benuulásba, majd – reménye szerint – „átélte a lélek kiteljesedését”.

„*Feddhetetlen, derék ember volt, félte az Istent és kerülte a rosszat*” – Jób könyve fogalmaz így. És a sátán mindent elvett tőle. Mindeközben Hamvas Béla egyre többet adott a világnak. Már csak egyvalami maradt a négy évben. A puszta élete.

¹² Szarepta, 187.

¹³ Kemény Katalin Hamvas Béláról. In: *In memoriam Hamvas Béla*. 114.

A sátán ezt válaszolta az Úrnak: „Bőrért bőrt! Az életéért mindenét odaadja az ember, amije csak van.” (Jób, 2)

Ismét a sátán veszített, bár nem volt semmi látványos háború. Hamvas Béla „Béla bácsi” lett, akit kinevettek a piacon az almájával, akit megalázott az orvos utolsó napjaiban, akit a betegség megviselt. Életéről, erről a nem hétköznapi életről egyedül Hamvas Béla mondhatta el, amit Dávid király énekelt az 1. zsoltárban: „Isten ugyanis őrzi az igazak útját, de a gonoszok útja pusztulásba visz.”

Hamvas Béla „hatása”

Hamvas Bélának igazából nincs hatása. A műveiből áradó életnek van gyógyító hatása. De az más. Hamvas maga nem is akart sohasem hatást gyakorolni (pontosabban, akart, de aztán lemondott róla), a küldetésének akart eleget tenni. Ahogy maga mondja, meg akarta találni az „első és örök nevemet, talán azt, amelyen a küszöb átlépésekor szólítani fognak.” Ezért maradt mindvégig gyermek. Tudjuk, ilyeneké a mennyek országa. A gyerekek nem gyakorolnak hatást. Ők maguk a hatás. „Ártatlanság a gyermek és feledés, újrakezdés, játék, magától pördülő kerék, eső mozdulat, szent igenlés.”¹⁴ „Csak semmi komolyság. A sors (kutya) megmarja, de ő csak nevet rajta. Senkit nem akar megváltani, önmagát a legkevésbé, ... az utolsó lépés érdekli, a határátlépés. Mi van tovább?”¹⁵

Egy dolgot azért mégiscsak megtanulhatunk tőle: felelősségünk van. „A katona rájön a spájzvilágszemlélet tökéletes értelmetlenségére és megtudja, hogy az emberi létet nem a táplálék tartja fenn, hanem: az elhatározás. ... Elhatározás annyi, mint Én-emet minden hamis praktikából egyszer s mindenkorra kivonom. Az élet komolyságát nem tévesztem össze többet a tele spájzzal... Teljes értékű ember akkor vagyok, ha a valóság egész szigorát felismerve, önmagamat minden negatívumból kitépve szabadon állok, önmagamért és közösségemért az egész felelősséget önként vállalom.”¹⁶

A világ válságban volt és van, mind a mai napig

„Amennyire a helyzet ma áttekinthető, a válság megoldásának legfőbb akadálya az volt, hogy az emberiség egy része a válság tényét nem akarta tudomásul venni. Úgy élt, mintha semmi sem történt volna. Ennek az emberfajának archetípusa Goethe volt, a felében visszapogányosodott életélvező, aki életéből következetesen minden olyan mozzanatot kizárt, amely őt megzavarni alkalmas lehetett volna ...

---

¹⁴ Nietzsche, Friedrich: *Így szólott Zarathustra*. Osiris, Budapest, 2001, 33.

¹⁵ *Őt génius*, 44.

¹⁶ Hamvas Béla: *A háború nagysága és az ember kicsinysége – oroszországi feljegyzések*

*A háború elemi katasztrófája, illetve a világválság, csak akkor enyhülhet és oldódhat meg, ha ezeknek az embereknek nagy része felébred. Hogy ennek módja és lehetősége mi, azt az idő mondja meg. Huszonöt évvel ezelőtt más volt, tíz évvel ezelőtt is más volt. Az ébredés nem absztrakt probléma, hanem konkrét egzisztenciális feladat.*¹⁷

Ahogy a Napút festője tisztában volt küldetésével, ugyanúgy tisztában volt azzal Hamvas Béla is. *„Meg kellene tanítani az embert, hogy a boldogtalan ne vesse minden erejét az életbe. Az élet a halállal nem ér véget. Ez csak kis töredék. Hiszen nem is tud elmúlni, még ha akarna se tudna. Tekintse létét egésznek, a túlvilággal együtt egynek. Ne legyen mohó, ne siessen, ne kapkodjon, ne szívjon ki minden pillanatot, ne zsákmányolja ki saját életét...”*

Hamvas, ha egy árva sort sem írt volna, élete akkor is példa lehetne. A küzdelem nagyságának, valamint az élet kicsinységének és egyetlenségének a példája. Minden próbából jutott neki. Mindegyiken túllépett. Amit Wittgenstein logikátlanul állít, egy végtelenségig erőltetett meghaladásban,¹⁸ azt Hamvas Béla felmutatta és leírta Egy élő valóság formájában.

*„Nem kell hozzá mágia, hókuszpókusz. Ó, nem. Tiszta szív, semmi egyéb – és az Ő kegyelme.”*¹⁹

„Édes drága szeretett jó Atyám, drága Jézusom, köszönöm Neked azt, hogy megóvtál életem nehéz idejében, és lelkem tisztaságára ügyeltél. ... Tekints le reám szeretettel, és engedd meg, hogy az igazság és a béke útján járjak. ... Adj elégedettséget, nyugalmat, békét, adj kielégülést Tebenned, adj fölényt és távlatot testi szenvedélyeimtől, és engedd meg, hogy a Te szellemed megóvjon engem a bűntől, és a Te kenyeredből lakjak jól. ... Uram, hallgasd meg kérésemet; a magamé elégtelen, hiábavaló és gyarló. Nyújtsd felém kezedet, hogy megragadhassam és Feléd rohanjak.” – Ámen.
1947. november 12.

Hamvas Béla művei

Munkássága két részre osztható. Egyrészt a kommunizmus előtt megjelent munkáira, másrészt a kommunizmus alatt készült, ám csak az ideológia meggyengülése vagy bukása után megjelent művekre. Egy időben szellemi ellenállóként „illett” ismerni őt. Valójában azonban még mindig túl kevés az ismerők és a követők száma. Nagyon nehéz ennyi végtel harmóniáját felfogni, a felfogottat szeretni, és a szeretettet megélni. Talán újra kellene születni hozzá. De hogyan lehet újra születni? – kérdezhetnénk mi is Nikodémus tanácsalanságával.

---

¹⁷ A háború 15.

¹⁸ „Az én kijelentéseim olyan módon nyújtanak magyarázatot, hogy aki megért engem, végül felismeri azt, hogy értelmetlenek, ha már fellépvn rájuk túllépett rajtuk.” (Tractatus 6.54)

¹⁹ <http://vigilia.hu/regihonlap/2008/3/hamvas.htm>

Hamvas kiadatlan életművét egyáltalán nem egyszerű sajtó alá rendezni. A nyolc-tíz ezer gépelt oldal teljes kritikai kiadása még várat magára. Ennek ellenére a 2018-ban meghalt Dúl Antal érdemei elévülhetetlenek a hagyaték össze rendezésében, megjelentetésében. Hamvas Bélának ötvenéves koráig számos kötete, illetve tanulmánya, cikke jelent meg. Ezek mindegyike mérhetetlen jártasságról tesz bizonyosságot a világot mozgató eszmerendszerek területén. Ekkoriban a szerző bizonyítja, hogy igazi tudós. Egyformán jól ismeri mind az európai, mind pedig a keleti kultúrák aktuális és történeti alapjait. Jaspers akkoriban új filozófiája és a tibeti misztériumok egyformán közel álltak hozzá. Kivételes az a képesség, amellyel a világot összetartó szerkezeteket látta és leírta. Máig lenyűgöző az 1946-ban megjelent és 1948-ig négy kiadást megért gyűjteményes kötete, az *Anthologia humana*. Ötezer év bölcsessége. Ugyanerről a jártasságról tett tanúságot akkor is, amikor összegyűjtötte azt a száz könyvet, amit mindenképp meg kellene „*menteni*”. Igaz, a száz könyv nem is száz, hanem sokkal több. Inkább száz szerző művei. Kimerítő, alaposan feldolgozott bibliográfiát Hamvas Béla műveihez nem lehet még találni, eligazodni azonban segíthet a Hamvas Béla Alapítvány által összeállított bibliográfia, a Medio Kiadó által megjelentetett kötetek listája, továbbá az 1948 előtt publikált művek tekintetében az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem által 1985-ben, Bernben kiadott „*Az öt géniusz*” című munkában található bibliográfia.²⁰

Hamvas Béla életében tizenhét önálló műve, antológiája, fordítása jelent meg. Az első antológia 1935-ben, „*Sziget*” címmel a klasszikusokkal foglalkozott. Például Platónnal, Rilkével vagy éppen Nietzschével. Az utolsók 1947-ben a szürrealizmussal és Hérakleitossszal. A művészet szellemi forradalmát aztán tüzzel-vassal elpusztította a forradalom proletár művészete, amelynek egyik kiemelkedő gyakorlati szereplője – a hatását máig éreztető – Lukács György volt.

Cikkeket huszonöt különböző folyóiratban közölt 1919-től kezdődően. A harmincas évek első felétől a háborúig nem ritka, hogy évente több mint húsz cikk jelent meg Hamvas Béla tollából. Nincs olyan lényeges filozófus, író, nincs olyan lényeges vallási könyv, amelyet ne ismerne, és amelyet ne illesztene be a világ történeti rendszerébe. Hamvas világtörténete azonban nem gépiesített rendszer, hanem élő, folyamatosan születő és pusztuló világ. Ugyanígy organikus a bibliográfiája is, s valószínűleg ezért sem illeszkedett soha az akadémikus gondolkodók sorába.

1948-tól a többek között fasisztának (is) bélyegzett szerző már tisztában volt azzal, hogy a halhatatlan műveket nem kell kiadni. A halhatatlan művek mindig a felszínre kerülnek. Persze, ehhez kell, hogy leírják őket. Vállalta a küldetést, írt, a kiadás meg legyen magának a halhatatlanságnak a dolga. Nem kell elkapkodni.

Hamvas Béla művei közül a leggyakrabban a *Karnevál* című regényt említik. Valószínűleg azért, mert az a maga egységességében jól olvasható és érthető.

---

²⁰ Hamvas Béla: *Az öt géniusz*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1985.

A monumentális, háromkötetes „*családregény*”, a „*modern ember spirituális fejlődésregénye*” Hamvas szentendrei kertész éveiben íródott, „B”-listázottként, kertet művelve. A kötet népszerűségét adta az is, hogy az alig cenzúrázott 1985-ös kiadást már csak ellenállásból is illett ismerni, így a tízezer példány néhány nap alatt el is fogyott. Hamvas ebben a regényében összefoglalt minden tudást, ami eddig ő volt. Fontos állomás ez, de még fontosabb az, ahogy ezen is képes volt túllépni.

Egyértelmű, neki raktárosnak kellett lennie, az Isten is annak szánta. Művei tele vannak kategóriákkal, osztályokkal, csoportokkal. Mindent elpakolt valamilyen polcra, hogy aztán a rendet megőrizve megszüntesse és végérvényesen felemelje. Még az is lehet, hogy most is égi polcokról emel le és ad át egy-egy varázslatos gyógyírt a lelkek sok sebének kezelésére. Az viszont biztos, hogy művei már itt is gyógyító hatásúak.

Mivel érett korában alig-alig jelent meg írása, kellett egy másik könyvtáros, egy rendszerező utód, aki összegyűjtötte a hatalmas munkásság anyagát. Ez az utód volt egyrészt felesége, Kemény Katalin, másrészt pedig Dül Antal, az életműkiadás szerkesztője. Az életműkiadásban megjelent munkák leltára a következő:

1990 és 1994 között Szombathelyen, az Életünk Könyvek kiadónál az alábbi munkák jelentek meg:

1. *Anthologia humana /Ötezer év bölcsessége/, 1990.*
2. *Szilveszter (1957) – Bizonyos tekintetben (1960–1961) – Ugyanis (1966–1967), regények, 1991.*
3. *Patmosz I. – esszék, 1. rész (1958–1964), 1992.*
4. *Patmosz II. – esszék, 2. rész (1964–1966), 1992.*
5. *A babérligetkönyv (1930–1945) – Hexakümon (1937), 1993.*
6. *Tabula smaragdina (1947–1950) – Mágia szutra (1950), 1994.*

1994 és 2015 között Szentendrén, a Medio Kiadó gondozásában az alábbi munkákat publikálták:

7. *Arkhai és más esszék (1948–1950), 1994.*
- 8–9. *Scientia Sacra I. rész, 1–2. kötet, /Az őskori emberiség szellemi hagyománya/ (1943–1944), 1995.*
10. *Scientia Sacra II. rész /A kereszténység/ (1960–1964), 1996.*
- 11–12–13. *Karnevál I–II–III. (1948–1951), regény, 1997.*
14. *Szarepta (1951–1955) – 64-es esszék (1963–1964), 1998.*
- 15–16. *A magyar Hüperion I–II., Az ősök útja és az istenek útja – Magyar vonatkozású esszék – Az öt géniusz – Bakony – A bor filozófiája, 1999.*
17. *Silentium – Titkos jegyzőkönyv – Unicornis (1948–1951), 2000.*

18. *A láthatatlan történet (1943) – Sziget (1935–1936)*, 2001.
- 19–20. *Az ősök nagy csarnoka I. India; II. Kína – Tibet – Japán*, 2003.
21. *Az ősök nagy csarnoka III. Egyiptom – Héber hagyomány – Iszlám – Görög hagyomány*, 2005.
22. *Az ősök nagy csarnoka IV.*, 2013.
- 23–24. *Naplók I–II. (Naplók és jegyzetek. 1. rész: 1942–1952, 2. rész: 1952–1968)*, 2010.
25. *Levelek /Első világháborús levelek, Levelek 1930-tól 1968-ig/*, 2011.
26. *Művészeti írások I.*, 2014.
27. *Művészeti írások II.*, 2014.
28. *Ördögösök (1928–29)*, regény, 2015.

ÖSSZEZÉS

Nem kérdéses, hogy az ember problémái évszázadok óta ugyanazok, a gyökerek ugyanoda nyúlnak vissza. A problémára adott helyes válaszok is elhangzottak már. Erre példa sok más kiváló mellett von Ketteler és Hamvas Béla életműve is. Nekünk mindössze annyi dolgunk van, hogy megértsük a múltat, a megértésünkből pedig erkölcsös és felelős cselekvés fakadjon. Hiszen itt és most nekünk kell biztosítani, hogy legyen jövő. Egészen bizonyos, ha nem sikerül növelnünk a felelősségtudatunkat a magunk és közösségünk érdekében, nem beszélhetünk jövőről sem. A hatalmasra növekvő felelősségünk mellé irányelvként a folyamatosan fejlődő erkölcsöt kellene állítanunk. Ha pedig bizonytalanok vagyunk az erkölcs dolgaiban, még mindig van lehetőség Isten szavára figyelni, aki pedig életet, jó életet akar ajándékozni nekünk, ahogy ajándékozott von Kettelernek és Hamvas Bélának egyaránt.

Dr. Hab. Birher Nándor
főiskolai tanár
Gál Ferenc Főiskola Szociális Munka Tanszék